

İbn Dureyd'in *Cemheretu'l-Luga* Adlı Eserinin Tefsir İlimi Açısından Değerlendirilmesi

İskender ŞAHİN*

Özet

Arapça sözlük çalışmalarının başlamasında yatan ana neden, Kur'an'ın anlaşılması endişesidir. Bu yüzden söz konusu eserler, içlerinde Kur'an'a ait pek çok kelimeyi ve tefsirini barındırmaktadır. Bu yönüyle ilk sözlükler, filolojik tefsirin örnekleri olarak görülmelidir. Önemli bir dil bilgini olan İbn Dureyd, "Cemheretü'l-Luga" adlı eserinde beş yüze yakın ayet zikretmiş ve bir o kadar Kur'an kelimesini tefsir etmiştir. Müellifin, bu eserinde bizlere sunduğu zengin tefsir malzemesi, onun filolojide olduğu kadar tefsir ilminde de hatırı sayılır bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. İbn Dureyd, Kur'an kelimelerinin tefsirinde hem rivayet hem de dirayet metodunu kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, İbn Dureyd, Filolojik Tefsir, Filoloji, Kur'an

In terms of Interpretation Evaluation of İbn Durayd's Work Named "Cemheretu'l-Luga"

Abstract

The main reason in the beginning of Arabic dictionary studies is worry about not to be understood the Quran. Therefore, related studies, include many words of the Quran and their interpretations. In this aspect the first dictionaries should be seen as a examples of philological commentary. İbn Durayd as a significant language scholar has stated near five hundred verses and interpreted just as it Quran words in his work named "Cemheretu'l-Luga". A rich exegetical commentary material in this work offered by author shows the fact that he has a considerable accumulation in the science of interpretation as philology. İbn Durayd has used both rivayet and dirayet methods in interpretation of Quran words.

Keywords: Dictionary, İbn Durayd, Philological Commentary, Philology, Quran

* Dr., Başöğretmen, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi,
sahin_iskend@hotmail.com

Giriş

İslam ilim kültüründe dil bilim, teolojinin vazgeçilmez yardımcı bilimi ve Kur'an metninin doğru okunması yanı sıra anlaşılması ve yorumlanması için zorunlu bir araç olarak değerlendirilmiştir. Bu literatür, iki bölümden oluşmaktadır: 1-İlmu'n-Nahv (Nahiv-Sarf); 2- Ilmu'l-Luga(Sözlük bilim).¹ İslam dininin farklı dil ve kültüre sahip medeniyetler tarafından benimsenmesiyle birlikte Araplarla söz konusu medeniyetler, ortak bir noktada buluşup etkileşim içerisine girmişlerdir. Bu etkileşimin kendisini en çok hissettirdiği alanlardan birisi hiç kuşkusuz dil olmuştur. Bir yandan Müslüman olan halklara kelime veren Arapça, diğer taraftan onlardan kelimeler almaya başlamıştır. Arapça'yı benimseyen Acemler, öğrendikleri bu dili aslına aykırı bir şekilde kullanma eğilimine gitmişler ve birçok kelime, Arapların kullandıklarından farklı anlamlarda kullanılır olmuştur. İşte bu durum kelimelerin doğru anlamları ile muhafaza altına alınmasını ve bunun için eserler telif edilmesini gerektirmiştir. Çünkü aksi takdirde bu kelimelerin kaybolup gitmesinden, bunun sonucunda da Kur'an ve hadislerin anlaşılmasından korkulmuştur. Bu sebeple çok sayıda dil âlimi hemen bu işe soyunmuş ve bu konuda pek çok eser telif etmişlerdir.² Bu eserleri meydana getirirken dilbilimciler, cahiliye dönemine ait linguistik kullanımları muhafaza eden çöldeki göçebe bedevilere başvurmuşlar veya onları yaşadıkları şehirlere yanlarına almışlar ve böylelikle Arapça sözlük yazımının temelini atmışlardır.³ Söz konusu sözlüklerin yazarlarının ilki olan ve eserini boğaz harflerine göre telif eden Halil bin Ahmed (Ö. 175)'tir. Ondan sonra farklı bir metotla alfabetik olarak düzenlenmiş "Cemheretu'l-Luga" adlı eseri telif eden önemli bir sözlük müellifi olan İbn Dureyd gelir.

1 Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev.: Azmi Yüksel-Rahmi Er, (Ankara: İmaj yay., 1993), s. 72.

2 Abdurrahman b. Muhamed b. Haldûn, *Mukaddime*, çev.: Halil Kendir, (Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004), II., 807.

3 Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, ss. 75-76.

Abbasiler döneminde m. 223/h. 833 tarihinde Basra'da doğan İbn Dureyd, amcası sayesinde çocukluğundan itibaren ilimle meşgul olmaya başlamış, Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Eşnendânî gibi alimlerden dil ve İslamî ilimleri tahsil etmiş, şiirde ustalaşmış, özellikle dil konusunda kendisini yetiştirerek bir otorite haline gelmiş ve yaşadığı dönemde bu yönüyle temayüz etmiştir. Basra ve Mısır'da yaşadığı müddetçe yetmiş yıl hocalık yapmış ve İslam ilim dünyasına es-Sirâfi, Ebu'l-Ferec el-İsbehânî, İbn Hâleveyh, el-Merzubânî gibi önemli âlimler ve “*el-Kitâbu'l-İştikâk*” ve “*Cemheretü'l-Luga*” başta olmak üzere Arap diline dair pek çok kıymetli ilmî eser kazandırmıştır.⁴ Yaklaşık bir asır ömür süren müellif, m. 321/h.933 yılında Kahire'de vefat etmiştir.

İslamî ilimlerle de meşgul olmakla birlikte dilcilik yönü daha ağır basan İbn Dureyd, *Cemheretü'l-Luga* ile Arapça'nın alfabetik sistemli ilk eserini meydana getirmek suretiyle bu sahanın kapısını aralamıştır. Eserinin her bakımdan zengin bir içeriğe sahip olması, müellifin bu eserini daha da önemli hale getirmiştir. İbn Dureyd, Cemhere'yi, İbn Mikyâl'in tavsiyesi üzerine, o gün kullanılan ve sadece Arapça olan kelimeleri bir araya getirmek için kaleme almıştır. Eserin yazılmasına gerekçe gösterilen sebeplerden biri de Halil b. Ahmed'in eserinde takip ettiği mahreç sisteminin zorluğundan dolayı halkın bundan istifade edememesi gerçeğidir.⁵

Müellifin Kur'an tefsiri konusunda önemli bir birikime sahip olduğunu biliyoruz. Nitekim şu anda elimizde mevcut olmayan ve kaleme aldığını bildiğimiz “*Lugâtü'l-Kur'an*” adlı eseri⁶ ve “*Cemhere*”de tefsirle ilgili sunduğu malzeme bizlere bunu göstermektedir. İbn Dureyd, sözlüğünde kelimeleri açıklarken ayet, hadis ve şiirden çokça istifade etmiştir. *Cemheretü'l-Luga*'da beş yüze yakın ayete ve dolayısıyla kelimeye atıfta bulunması ise bu eserin tefsir sahasındaki önemini bir kat daha artırmaktadır. Eser her ne kadar bir lügat çalışması olsa da ayetlere bu kadar çok atıfta bulunulmuş olması, onu bir yönüyle dil bilimsel tefsir örneği olarak kabul etmemize imkân sağlamaktadır. Ne yazık ki müellifin bu eserinde bablara dayalı kalb sistemini uygulamış olması, kendisinden istifade edilmesini oldukça güçleştirmiş ve ilim ehlinin ilgisini pek cezbedememiştir. Diğer taraftan kendisiyle ilgili yapılan pek çok asılsız eleştiri ve ithamın da bunda etkili olduğu kanaatindeyiz.⁷

Bu çalışmamızda İbn Dureyd'in *Cemheretü'l-Luga* adlı eserini tefsir yönüyle

4 Ebubekir Muhammed b. el-Hüseyn b. Dureyd, *Cemheretü'l-Luga*, (Beirut: Dâru's-Sâdir, 2010/1431), I., 1-3.

5 İbn Dureyd, I., 2-3.

6 Müellif, sözlüğünde söz konusu bu eseri zikreder ve onda üzerinde durduğu Kur'an kelimelerinin izahını yaptığını ifade eder. İbn Dureyd, II., 400; III., 78, 242, 247.

7 Özellikle dilci Ezherî'nin İbn Dureyd hakkında sarf ettiği ağır ithamlar ve eleştirileri örnek verebiliriz. Ezherî, eserinde İbn Dureyd'i, kendisinden ve ilminden uzak durulması gereken biri olarak zikretmiş ve Arapça kelime uydurmak, kafadan lafızlar türetmek bunları Araplara nispet etmekle itham etmiştir. Ayrıca İbn Dureyd'in kişiliği ile ilgili ağır suçlamalarda bulunmuş, onu içki içmekle suçlamıştır. Ezherî'nin müellif hakkındaki bu tür ifadeleri için bkz.: Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, (Mısır: Dâru'l-Misriyye, trs).I., 31, 40.

değerlendirmeyi amaçlamaktayız. Burada kitabın 2010/1431 tarihinde Beyrut'ta Dâru's-Sâdır Yayinevi'nin çıkardığı yeni ofset baskısını esas aldık. Makalenin sonunda eserde geçen ayet numaraları, tefsiri yapılan kelime ve kitapta geçtiği sayfa numaraları liste şeklinde sunulmuştur. Böylece ayet ve kelime ile ilgili eserde yapılan tefsirlere ulaşma imkânı sağlanmıştır. Verilen listede bazı ayetler eserde geçtiği halde yer almamıştır. Bunun sebebi müellifin, söz konusu ayetlere başka vesilelerle atıfta bulunmasıdır.

A- Tefsirde Referansları

Tefsir ilminde rivayetlerin önemli bir yeri vardır. Hemen her müfessir ayetleri izah ederken mutlak surette rivayetlere müracaat etmektedir. Bunun sebebi, manaya isabet etme çabasıdır. Bu çerçevede dilci İbn Dureyd'in ayetleri tefsir sadedinde rivayetlerden bolca istifade ettiğini görmekteyiz. O, rivayetlerin çoğunu Ebu Ubeyde'den (Ö. 210/825) nakletmektedir. Bunun yanında dilcilerden, isim vermediği ve çoğul sığasıyla ifade ettiği müfessirlerden ve âlimlerden de epeyce tefsir rivayeti aktarmıştır. Nadiren de olsa İbn Abbas (Ö. 68/687), Mukatil bin Süleyman (Ö. 150/767)⁸ ve Ebû Hatim es-Sicistânî'den (Ö. 255/696) rivayet aktarmıştır. İbn Dureyd'in tefsir mahiyetinde kaleme aldığı "*Lügâtü'l-Kur'an*" adlı eserinden de birtakım nakillere de yer verdiğine şahit oluyoruz. Ayrıca sadece bir yerde ehl-i kitap âlimlerinden nakilde bulunmuştur.⁹ Müellif, nakilde bulunurken kimi yerlerde ayetteki kelimenin manası ile ilgili oluşan ihtilafları zikretmektedir.¹⁰

İbn Dureyd, ayetlerin anlaşılması ve açıklanmasında genellikle "tevil" yerine "tefsir" kelimesini kullanmıştır. Bunun sebebi herhalde tefsirin manadan çok lafızla alakalı bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır ki müellif de zaten eserinde ayetlerin bütünsel anlamını değil de onlardaki lafızların tafsili manasını vermektedir. Verdiğimiz bu genel bilgilerden sonra artık konumuzu örneklerle daha da tafsilatlı hale getirebiliriz.

1- Ebu Ubeyde Mamer b. el-Müsennâ:

Kur'an'ı anlama yönünde kendisine uzak kalamayacağımız önemli ilim adamlarından biri olan ve bu sahada "*Mecâzu'l-Kur'an*" adlı bir de kıymetli eser bırakan Ebû Ubeyde'dir. İbn Dureyd ayetlerdeki kelimeleri açıklarken Ebû Ubeyde'nin adını zikretmek suretiyle ondan oldukça istifade etmiştir. Onun Ebû Ubeyde'yi pek çok ayette referans almasından, onu tefsir sahasında bir otorite kabul ettiğini söyleyebiliriz ki bu durum bizlere İbn Dureyd'in tefsirde Ebû Ubeyde'ye oldukça itimat ettiğini göstermektedir.

8 Müellif, Mukatil b. Süleyman'dan sadece bir defa nakilde bulunmuştur. İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 47.

9 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 208.

10 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 123, 225, 239, 262, 273; II., 131, 376; III., 47, 389.

Örnek 1: Hûd suresinde geçen “مَجْدُودٍ” kelimesini¹¹ Ebû Ubeyde'nin “kesip koparmak” şeklinde açıkladığını ifade etmiş¹² ve bu manayla yetinmiştir.¹³

Örnek 2: Şuarâ suresinde geçen “الْمَسْحَرِينَ” kelimesinin¹⁴ anlamı konusunda insanların ihtilaf ettiklerini, kimilerinin, bu kelimeye “gıdaya bağımlı olup rızıklandırılan kimselerden”; kimilerinin de “kendisinde göğüs/kaciğer olanlardan” anlamını verdiklerini belirtir ve bu iki anlamın birbirine yakın olduğunu ifade eder. Daha sonra Ebû Ubeyde'nin bu kelimeye “yaratılanlardan” anlamını verdiğini belirtir¹⁵ ve Ebu Ubeyde'nin kelimenin anlamına Lebid'in şiiirinden verdiği örneği aynen nakleder.¹⁶

Örnek 3: İbn Dureyd, kimi zaman Ebû Ubeyde'nin tefsirini tercih ettiğini açıkça ifade etmektedir. Mesela Nâziât suresinde geçen “النَّازِعَاتِ” kelimesinin¹⁷ izahında “Bu kelime ile ilgili, ben bunun tefsirine yeltenmem; ancak Ebû Ubeyde bu kelimedenden kastın “doğan yıldızlar” olduğunu belirtmiştir.”¹⁸ der.

2- İbn Abbas:

İbn Dureyd, eserinde “tercümânu'l-Kur'an” olarak bilinen ve tefsirden önemli bir yere sahip olan Abdullah bin Abbas'tan sadece yedi yerde bahsetmiştir¹⁹ ki ondan naklettikleri de kıraate²⁰ ve tefsire dairdir.

Örnek 1: Müellif, “فتح” kelimesinin anlamını açıklarken Fatıha suresinin “Fatıhatu'l-Kitap” olarak isimlendirilmesi ile ilgili olarak İbn Abbas'tan: “Kinde kabilesine mensup bir kadının bana “Gel hakemim/ هلم فاحتي” şeklinde hitabını işitene kadar ‘Fatıha kelimesinin ne anlama geldiğini bilmiyordum.” şeklinde nakilde bulunmaktadır.²¹

Örnek 2: İbn Dureyd, Sâffât suresinde geçen “بَعْلًا” kelimesini²² izah eder-

11 “عَطَاءٌ غَيْرٌ مَجْدُودٌ...” “Said olanlar ise cennettedirler. Gökler ve yer durdukça temelli kalacaklardır orada. Rabb'im dilediği başka. Bu, **ardı arkası kesilmeyen** bir atıyedir.” 11/108.

12 Ebû Ubeyde Mamer b. el-Müsenâ, *Mecâzu'l-Kur'an*, thk. M. Fuad Sezgin, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, trs), I., 299.

13 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 50.

14 “قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمَسْحَرِينَ” “**Sen ancak büyülenmişlerdensin!**” 26/153, 185. “**Musahhar**” kelimesinin insanın başından aklını alacak bir şekilde büyülenmiş kimse anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu kelimenin Buceyle lügatinde mahlûk, yaratılmış anlamına geldiği rivayet edilmiştir. er-Razî, Fahreddin b. Allâme Ziyâeddin Ömer, *Tefsir-i Kebir/Mefatihu'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım ve arkadaşları, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), XVII., 364. Ferrâ ise, içi boş olan karnı bulunan her şeye “musahhar” denilir, demiştir. Ebu Zekeriyâ Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meani'l-Kur'an*, thk. İbrahim Şemseddin, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), II., 177. Kelimeye verilen bu manaya göre inkarcılar bu sözleriyle “Sen de yiyip içmekte sin ve sen de bir insan s in.” demek istemişlerdir.

15 Ebû Ubeyde, *Mecaz*, II., 89. Ebû Ubeyde, tefsirinde kelimeye tam olarak “insanlardan ve canlılardan yiyeceklerle beslenenlerin tümü” şeklinde mana vermiştir.

16 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 131.

17 “وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا” “**Doğan yıldızların kaybolmasına**” 79/1.

18 Ebû Ubeyde, *Mecaz*, II., 284; İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 9.

19 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 278, 314; II., 4, 40, 296; III., 78, 503.

20 İbn Abbas'tan sadece bir yerde kıraat nakletmiştir. İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 278.

21 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 4.

22 “أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ” “**Siz en güzel yaratıcıyı bırakıp ta Ba'le mi dua ediyorsunuz?**” 37/125.

ken İbn Abbas'tan: "Bir bedeviye 'Bu deve kimindir?' şeklinde sorduğum zaman onun: 'Devenin sahibi benim/أنا بعلها' şeklindeki cevabını işitene kadar "بُعْل" kelimesinin ne anlama geldiğini bilmiyordum." şeklindeki tefsiri nakletmiştir.²³

Örnek 3: İbn Dureyd, İsrâ suresindeki "ذُلُوكَ" kelimesini²⁴ İbn Abbas'ın 'güneşin, göğün tepe noktasından batıya doğru meyletmesi' şeklinde tefsir ettiğini ifade etmiştir.²⁵

3- Ebû Hâtim es-Sicistânî:

Cemhere'de ismi oldukça sık geçen Ebû Hâtim es-Sicistânî, İbn Dureyd'in hocalarındandır. Önemli bir dilci olan Ebû Hâtim Garibu'l-Kur'an sahasında da önemli bir yere sahiptir.²⁶ Müellif, hocası olan Ebû Hâtim'den kelimelerin anlamı konusunda epeyce istifade etmiştir. O, bu tutumunu Kur'an kelimelerini izah ederken de sürdürmektedir. Fakat onun tefsir ile ilgili Ebû Hâtim'den nakilleri az sayıdadır.

Örnek 1: Müellif, Zuhruf suresindeki "أم الكتاب" ifadesini²⁷ Ebû Hâtim'in Ebû Ubeyd'den de naklederek 'levh-i Mahfuz' şeklinde tefsir ettiğini nakletmiştir.²⁸

Örnek 2: İbn Dureyd, Nebe suresinde geçen "حَسَابًا" kelimesini²⁹ izah ederken Ebû Hâtim'den istifade etmiş ve onun bu ifadeyi 'yeterli' anlamında tefsir ederken işittiğini söylemiştir.³⁰

Örnek 3: Yine Hüd suresindeki "التَّنُّورُ" ifadesini³¹ izah ederken İbn Dureyd, Ebû Hâtim'den faydalanmış ve onun, söz konusu kelimenin sahih Arapça bir kelime olmadığını ve Arapların bu kelimeyi isim olarak bilmediklerini söylediğini ifade etmiştir.³²

4- İsim Vermediği Müfessirler:

Müellif, ayetlerdeki kelimeleri açıklarken isim vermeksizin müfessirlerin ve âlimlerin kelimeye verdikleri anlamı zikretmiş, pek çok kelimenin izahında onlardan istifade etmiştir. Onlardan nakilde bulunurken de "müfessirler dediler ki", "müfessirler zikrettiler", "müfessirlerden bir grup böyle zikretti", "bazı müfessirler dedi ki", "bir topluluk böyle tefsir etti" gibi ifadeler kullanmıştır.

23 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 314.

24 "أَقِيمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَهَرَانَ الْفَجْرِ إِنَّ فِرَانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا" "Güneşin batıya meyletmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl; sabah vakti de namaz kıl, zira sabah namazı gözlemlenmektedir." 17/78.

25 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 296.

26 İbn Nedim, *el-Fihrist* (Mısır: Dâru'l-Marife, trs.), ss. 87-88.

27 "وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ" "O, katımızda bulunan kitabın anasında/Levh-i Mahfuz'da mevcut, yüce ve hikmetle dolu bir kitaptr." 43/4.

28 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 21.

29 "جَزَاءً مِّن رَّبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا" "Rabb'inden bir karşılık olmak üzere yeterli bir bağış" 78/36.

30 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 221.

31 "حَسْبُ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ..." "Nihayet emrimiz gelip de tennür (geminin kazanı) kaynayınca..." 11/40.

32 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 14.

Örnek 1: Müellif “مَسَاجِدَ” kelimesini³³ izah ederken kelimenin, ‘kendisiyle secde edilen organlar’ manasını içerdiğini ve bu organlardan her birine “mesced” denildiğini ifade ettikten sonra Cin suresinde geçen bu ifadeyi müfessirlerden bir grubun da bu yönde ‘üzerine secde edilen organlar’ olarak tefsir ettiklerini beyan etmiştir.³⁴

Örnek 2: İbn Dureyd, “وَرَاءَ” kelimesini açıklarken müfessirlerin Hûd suresinde geçen bu kelimeyi³⁵ ‘çocuğun çocuğu’ yani torun olarak tefsir ettiklerini ifade eder.³⁶

Örnek 3: Müellif, ayetlerde geçen “فَانْتَبِهِنَّ” kelimesi üzerinde dururken Ebû Ubeyde’nin Ahzab suresinde geçen bu kelimeye³⁷ ‘itaat edenler’ anlamını verdiği ifade ettikten sonra Bakara suresindeki aynı kelimenin³⁸ namazdaki kunut olduğunu ve bunun ‘namazda kıyamın uzatılması’ manasını içerdiğini ve müfessirlerin de aynı manaya işaret ettiklerini belirtir.³⁹

5- İsim Vermediği Dilciler:

İbn Dureyd, çok olmamakla birlikte isim vermeksizin “lügat ehli” ifadesini kullanmak suretiyle dilcilerden ayetlerde geçen kelimelerin tefsiriyle ilgili birtakım nakillerde bulunmuş, kimi yerde kelimenin anlamı ile ilgili aralarında meydana gelen ihtilafları sunmuştur.⁴⁰

Örnek 1: Müellif, “فَتَحَّ” fiilini izah ederken bundan türeyen “مَفْتَحٌ” kelimesinin ‘hazine/kenz’ anlamına geldiğini ifade ettikten sonra bazı dilcilerin de kelimeye bu şekilde mana verdiklerini ve Kasas suresindeki “مَفَاخٌ” kelimesinin⁴¹ aynı manada tefsir edildiğini beyan etmiştir.⁴²

Örnek 2: Yine müellif, “خَضَعَ” fiilinin ‘zelil olmak’ anlamına geldiğini ve Ebû Ubeyde’nin de bu şekilde anladığını ifade ettikten sonra Şuarâ suresinde geçen “خَاضِعِينَ” kelimesi⁴³ ile ilgili olarak dilcilerden bir topluluğun ona ‘itaat ve zillet için boynunu ve başını eğen’ anlamını verdiği söyler.⁴⁴

33 “وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا” *“Secde etme yerleri/mescitler Allah’ındır. Hem Allaha hem de başkasına dua etmeyiniz.”* 72/18.

34 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 66.

35 “وَأَمْرًا لَهُ قَائِمَةٌ فَضَجَّكَتْ فَبَشَّرْنَاَهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ” *“Hanımı ayakta idi. Bunun üzerine güldü. Biz de ona İshak’ı, İshak’tan sonrası olan Yakub’u/torunu müjdeledik.”* 11/71.

36 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 177.

37 “... وَالْمَأْتِبِينَ وَالْمَأْتِبَاتِ...” *“...itaat eden erkekler ve itaat eden kadımlar...”* 33/35.

38 “خَافِظُوا عَلَيَّ الصَّلَاةَ وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَىٰ وَقَوْمُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” *“Namazlarımızı ve orta namazı muhafaza ediniz de Allah için uzunca kıyamda durunuz.”* 2/238.

39 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 26.

40 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 389.

41 “... وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَى...” *“Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü kuvvetli bir topluluk zor taşırdı...”* 28/76.

42 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 4.

43 “إِنْ نَشَاءُ نُنزِلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ” *“Eğer dileseydik onlara gökten öyle bir mucize indirirdik ki, onun karşısında boyun bükülerdi.”* 26/4.

44 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 228.

Örnek 3: İbn Dureyd, “مَكْن” fiilinin manasının ‘örtmek’ anlamına geldiğini, fakat Esmâ’ın bu fiille ilgili görüş belirtmediğini, bazı dilcilerin de bu fiile ‘örtmek’ anlamını verdiklerini ve Sâffât suresinde geçen “مَكُونٌ”⁴⁵ ve Kasas suresinde geçen “تَكِينٌ”⁴⁶ kelimelerinin bu anlamda olduğunu ifade ettiklerini söyler.⁴⁷

Bunların yanında İbn Dureyd, ayetlerdeki kelimelerin izahında kendi eseri olan “Lugâtu'l-Kur'an” adlı eserinden kimi zaman nakiller yapmıştır.⁴⁸ Ayrıca ilk defa Kur'anı baştan sona tefsir eden Mukatil bin Süleyman'dan ise sadece bir yerde rivayet aktarmakla yetinmiştir.⁴⁹

6- Hiçbir İsim Zikretmeksizin ‘bu şekilde tefsir edildi’ Şeklindeki Nakiller:

Dilde söz sahibi olduğu kadar tefsirde de önemli bir birikimi olduğu anlaşılan İbn Dureyd, eserinde ele aldığı kelimelerin Kur'an'daki kullanımlarına çoğu zaman yer vermiş ve onları açıklamaya gayret etmiştir. Bunu yaparken yukarıda saydığımız referanslarına ilaveten pek çok yerde kelimeye verdiği anlamı teyit edecek tarzda ‘bu şekilde tefsir edildi’ gibi ifadelerle kaynak vermeksizin nakillerde bulunmuş ve onlardan epeyce istifade etmiştir.

Örnek 1: Müellif, “تَلَّ” kelimesinin ‘yere yatırmak’ anlamına geldiğini beyan ettikten sonra Sâffât suresinde geçen “تَلَّةٌ” kelimesinin⁵⁰ de bu şekilde tefsir edildiğini ifade etmiştir.⁵¹

Örnek 2: “حَصْرٌ” kelimesinin izahında “حَصِيرًا” ifadesinin ‘hapsetme yeri’ anlamına geldiğini ifade eden İbn Dureyd, İsrâ suresindeki “حَصِيرًا” kelimesinin⁵² de bu şekilde tefsir edildiğini beyan etmiştir.⁵³

Örnek 3: Yine müellif “زَعَمٌ” fiilinden türeyen “زَعِيمٌ” kelimesinin ‘kefil’ anlamına geldiğini beyan ettikten sonra Yusuf suresinde geçen bu kelimenin⁵⁴ bu manada tefsir edildiğini söylemiştir.⁵⁵

B- Manayı Kanıtlamak İçin Ayetleri Açıklama Tarzı

Müellif, lügatinde azımsanamayacak derecede Kur'an'dan kelimeler tefsir etmiştir. Söz konusu kelimelerin tefsirini yaparken rivayet ve dirayet metodunu uy-

45 “كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكُونٌ” “Sanki onlar örtülü yumurta gibidirler.” 37/49.

46 “وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا نُكِرُ صُدُّوهُمْ وَمَا يُغْلِبُونَ” “Rabb'in, onların göğüslerinin gizlediklerini ve açığa çıkardıklarını bilir.” 28/69.

47 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 120.

48 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 400; III., 78, 242, 247.

49 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 47.

50 “فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِبُحَيِّينَ” “İkisi de Allah'a teslimiyet gösterip babası, oğlunu alını üzerine yere yatırmca.” 37/103.

51 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 42.

52 “...وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا” “...Cehennem de kâfirler için hapishane kıldık.” 17/8.

53 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 134.

54 “قَالُوا نَفِدُ صَوَاعِ الْمَلِكِ وَلَنْ نَجِدَ بِهِ جُهْلًا يَجِيرُ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ” “Dediler ki: ‘Hükümdarın su tasını kaybettik, kim onu getirirse, bir deve yükü vardır ve ben buna kefilim.’” 12/72.

55 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 7.

gulamıştır. Bu başlık altında İbn Dureyd'in tefsirdeki metodunu ortaya koymak istiyoruz.

1- Rivayet Tefsiri Metoduyla Açıklaması:

Bilindiği gibi ayetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur'an'daki başka ayetlerle, Hz. Peygamberin, sahabenin sözleriyle açıklama şekline "rivayet tefsiri" denir.⁵⁶ Müellif, ayetleri tefsir ederken nadiren de olsa rivayet tefsir metoduna başvurmuştur.

a- Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Etmek Suretiyle:

İbn Dureyd, üzerinde durduğu kelimelerden, ayetlerde geçenlerin manalarını, başka ayetlerle tefsir etme yoluna gitmiştir. Fakat onun eserinde, bu tür tefsir metoduna pek az rastlamaktayız.

Örnek 1: Kelimenin sarf yönüyle kullanımı ile ilgili olarak müellif, Kamer suresinde geçen "إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهْرٍ" ayetindeki⁵⁷ "نَهْرٍ" kelimesinin tekil olmasına rağmen dilin, bu kelimenin çoğul olmasını gerekli kıldığını ifade ettikten sonra bu tür bir yapının Nur suresindeki "أَوِ الطِّفْلِ الذِّبْنَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ" ayetinde⁵⁸ geçen "الطِّفْلِ" kelimesinde mevcut olduğunu ifade etmek suretiyle kelimenin anlam yapısını ortaya koymuştur.⁵⁹

Örnek 2: Müellif, "خلق" kelimesini izah ederken Ankebût suresinde geçen "وَتَخْلُقُونَ أَفْكَاءًا" ifadesinin⁶⁰ 'uydurmak, ihdas etmek' anlamında olduğunu ifade ettikten sonra bu mananın En'âm suresinde geçen "وَحَرِّقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ"⁶¹ ifadesiyle aynı olduğunu ortaya koymak üzere söz konusu ayeti zikretmiştir.⁶²

b- Hadisle Tefsir Etmek Suretiyle:

İbn Dureyd, kelimelerin anlamlarını açıklarken hadislerden bolca istifade etmiştir. Fakat müellif, ayetlerde geçen kelimelere mana verirken hadislere nadiren atıfta bulunmuştur.

Örnek 1: Müellif, "حَنَنٍ" kelimesinin sözdeki üslup anlamına geldiğini ifade ettikten sonra söz konusu kelimenin Muhammed suresindeki "وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي حَنَنِ الْقَوْلِ"⁶³

56 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: TDV. Yayınları, 1997), s. 228.

57 Kamer 54/54.

58 Nur 24/31.

59 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 421.

60 "إِنَّمَا تُعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكَاءًا..." *Muhakkak sizler Allah'a ve O'ndan başkalarına kulluk ediyorsunuz da 'ifk' uyduruyorsunuz/ihdas ediyorsunuz...*" 29/17.

61 "وَجَعَلُوا لِلَّهِ سُورِكَاءَ لِئِن كَانَ لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ لَّيُنَبِّئُنَّهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ..." *"Cinleri, onları O yarattığı halde Allah'a ortak ettiler de ilimleri olmadığı halde Allah'a kızlar ve oğullar ihdas ettiler/uydurdular..."* 6/100.

62 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 240.

63 "وَلَوْ نَشَاءُ لَارْتَيْنَاكُمْ فَلَتَعْرِفَنَّهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي حَنَنِ الْقَوْلِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ" *"Dileseydik, onları sana gösterirdik; sen de onları yüzlerinden tanırdın. Muhakkak sen, onları sözlerindeki üsluptan da tanırsın; Allah işlediklerinizi bilir."* 47/30.

ifadede de bu manada kullanıldığını belirtmiş ve “وَلَعَلَّ أَحَدَكُمْ أَنْحَنَ . وَتَخْتَصِمُونَ إِلَيَّ . وَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ . فَمَنْ قَطَعْتَ لَهُ مِنْ مَالِ أَخِيهِ شَيْئًا فَإِنَّمَا أَقْطَعُ لَهُ قِطْعَةً مِنْ“⁶⁴ hadisini, kelimenin manasını teyit için zikretmiştir.⁶⁵

Örnek 2: “جرح” kelimesinin izahında müellif, söz konusu kelimenin ‘kesip etmek’ anlamına geldiğini beyan ettikten sonra söz konusu kelimenin Câsiye sure-sinde⁶⁶ de bu manada kullanıldığını söyleyerek “الجوارح يوم القيامة فتنتق”⁶⁷ hadisini de ayetteki bu kelimenin tefsiri için zikretmiştir.⁶⁸

Örnek 3: İbn Dureyd, “حور” kelimesinin sulhtan sonra fesada, fazlalıktan sonra noksanlığa ‘rücu/dönüş’ anlamına geldiğini ifade ettikten sonra İnşikâk sure-sindeki “إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ”⁶⁹ ayetinde geçen bu kelimenin Ebû Ubeyde’den nakille ‘haşrolmak’ manasında olduğunu ve “اللهم إني أعوذ بك من الحور بعد الكور”⁷⁰ hadisinde ‘dönüş’⁷⁰ manasında kullanıldığını beyan ederek ayetteki kelimenin manasını hadisle desteklemiştir.⁷¹

c- Hadis Dışındaki Nakillerle Tefsir Etmek Suretiyle:

İbn Dureyd, lügatinde Kur’an kelimelerini izah ederken sahabeden ve tabiünden İbn Abbas haricinde hiç kimseden nakilde bulunmamıştır. İbn Abbas’tan naklettiği tefsir örneklerini yukarıda verdiğimiz için burada üzerinde durmayacağız. Fakat kelimelerin kıraatleri ile ilgili bazı sahabenin isimlerini zikretmiştir ki bunları yeri geldiğinde ifade edeceğiz. Diğer taraftan müellif’in müfessirlerden naklettiği tefsir örneklerini de aynı şekilde yukarıda verdiğimiz için burada onlara değinmeyi gerekli görmüyoruz.

2- Dirayet Tefsiri Metoduyla Açıklaması:

Rivayetlere münhasır kalmayıp dil ve edebiyat gibi çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirlere dirayet tefsiri denir.⁷² Bu tefsir çeşidinde müfessirin görüşleri daha ağır basmaktadır. İbn Dureyd, üzerinde durduğu Kur’an kelimelerini açıklarken dirayet metodunu oldukça sık kullanmıştır.

64 “إِنَّمَا أَحَدَكُمْ أَنْحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ صَاحِبِهِ . وَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ . فَمَنْ قَطَعْتَ لَهُ مِنْ مَالِ أَخِيهِ شَيْئًا فَإِنَّمَا أَقْطَعُ لَهُ قِطْعَةً مِنْ“⁶⁴ “Ben ancak bir beşerim. Bana davalaşarak gelirsiniz. Biriniz diğerinden daha belîğ ve delillerini güzel, anlatabilir (ve ben de onu doğru söyleyen bir adam sanıp lehine hükmederim) Binaenaleyh ben (haksızlıkla) kimin için kardeşinden bir mal parçası koparımdısa onun için ateşten bir parça koparmışımdır. Buhari, Şehadat 27, Mezâlim 16, Hiyel 9, Ahkam 20, 29, 31; Müslim, Akdiye 5.

65 İbn Dureyd, Cemhere, II., 192.

66 “أَمْ حَسِبْتَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا الشَّيْئَاتِ أَنْ نُجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ أَهْمُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سُوءًا...”⁶⁶ 45/21.

67 “Bütün organlarlar kıyamet günü konuşur.” Araştırmalarımıza rağmen İbn Dureyd’in zikrettiği bu hadisin kaynağını tespit edemedik.

68 İbn Dureyd, Cemhere, II., 55.

69 “O asla dönmeyeceğini/diriltilmeyeceğini zannetti.” 84/14.

70 “Allah’ım, fazlalıktan sonra noksanlığa dönmekten sana sığınırım.” Müslim, Hacc, 26; Tirmizi, Daavât, 41; İbn Mâce, Dua, 30.

71 İbn Dureyd, Cemhere, II., 146.

72 Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, 230.

a- Filolojiye Dayalı Tefsir Etmek Suretiyle:

Her şeyden önce İbn Dureyd'in bu eseri bir tefsir olmadığı için, o öncelikli olarak ayetleri tefsir etmeyi amaçlamamıştır. O, ele aldığı kelimelere yüklediği anlamların doğruluğunu ispat etmek maksadıyla söz konusu kelimelerin geçtiği ayetlere değinmiştir. Fakat onun bu çalışması yine de değindiği ayetlerin anlamlarının anlaşılmasında önemli bir filolojik tefsir faaliyeti olarak görülmelidir. Bu çerçevede müellif, üzerinde durduğu kelimelerin lügat anlamlarını ve sarf yapısını verdikten sonra ayetlerdeki karşılıklarına atıfta bulunmaktadır.

Örnek 1: Müellifin, zaman zaman Arapların bir kelimeyi hangi anlamda kullandığını belirtmek suretiyle ayeti tefsir ettiğine şahit oluyoruz. Nitekim “بَحْرٌ” kelimesini açıklarken Arapların, çok olması koşuluyla acı suya ve tatlı suya “بَحْرٌ” dediklerini belirtmekte ve Rahman suresinde bu kelimenin⁷³ ‘acı ve tatlı su’ anlamına geldiğini ifade etmek suretiyle kelimeyi filolojik olarak izah etmiştir.⁷⁴

Örnek 2: İbn Dureyd, “عَوْجٌ” kelimesinin mastarının “vav” ve “ya” harfi ile de iki farklı şekilde kullanılabildiğini beyan ettikten sonra kelimenin ilk harfi olan “ayn” harfinin fethalı olması durumunda ‘gözle görülebilen kusurlar’, aynı harfin kesreli olması durumunda ise bu defa mananın ‘gözle görülmeyen kusurlar’ anlamını ifade ettiğini ve bunun örneğinin dinde ve başka şeylerde olan kusurlar olduğunu belirtmiş ve bu ikinci anlamı içeren “عَوْجًا” kelimesinin bu anlamını taşıyan A'râf suresinde⁷⁵ ve Zümer suresinde⁷⁶ iki ayeti zikretmiştir.⁷⁷

Örnek 3: “رحلٌ” kelimesinin izahını yaparken, bu kökten gelen “راحلةٌ” kelimesinin aslında meful konumunda kalb olunmuş bir fail olduğunu belirten müellif, bu durumun Kur’anda kullanıldığına işaret etmek üzere şu iki ayeti misal verir ve kelimelerin manalarını beyan eder: “عَيْشَةٌ رَاضِيَةٌ” yani “مرضيه” demektir.⁷⁸ Yine “لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ” yani “لامعصوم” demektir.⁷⁹ İbn Dureyd bu şekilde ayetlerde geçen fail kalıbındaki bazı kelimelerin meful anlamında olduğunu beyan etmiştir.⁸⁰

İbn Dureyd, Kur’an kelimelerinin tefsirinde zaman zaman şiirlere müracaat etmiş ve onlardan epeyce faydalanmıştır. O, önce ayetteki kelimenin anlamını vermiş ve hemen akabinde kelimeye verdiği manayı teyit eden şiiri zikretmiştir.

Örnek 1: Müellif, “حزبٌ” kelimesinin ‘meyletmek’ anlamını içerdiğini belirttik-

73 “مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ” “Birbiriyle karşılaşan acı ve tatlı iki suyu salıverdi” 55/19.

74 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 217.

75 “الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ” “Onlar, Allah yolundan alıkoyan ve onda **kusur arayanlardır**. Onlar ahireti de inkâr edenlerdir.” 7/45.

76 “قَرَأْنَا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ” “**Kusuru olmayan** Arapça Kur’an, onların (şirkten) sakınmaları için” 39/28.

77 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 105.

78 “فَهُوَ فِي عَيْشَةٍ رَاضِيَةٍ” “O, **razı olunmuş** bir yaşam içerisinde.” Karia 101/7.

79 “قَالَ سَأُوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَجِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ” “Oğlu: ‘Dağa sığınırım, beni sudan kurtarır.’ deyince, Nuh: ‘Bugün Allah’ın buyruğundan Onun merhamet ettikleri dışında **kurtulacak yoktur**.’ dedi. Aralarına dalga girdi, oğlu da boğulanlara karıştı.” Hûd 11/43.

80 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 142.

ni ifade eden İbn Dureyd, kelimenin Al-i İmran suresinde geçen ayette⁹¹ kullanıldığını ve 'işaret etmek' manasına geldiğini beyan etmiştir.⁹²

İbn Dureyd, ayetlerde geçen kelimelerin tefsirini yaptığı hemen her yerde tefsirinin sonuna mutlaka "Allah daha iyi bilir./Allahu a'lem" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca kimi Kur'an kelimelerini tefsir etmekten kaçınmış ve bunu da "Bu konuda konuşmayı sevmiyorum." şeklinde ifade etmiştir. Mesela "mesih" kelimesinin izahında Hz. İsa'nın bu şekilde vasfedildiğini fakat ona bu ismi Allah'ın verdiğini ve bu konuda konuşmayı sevmediğini ifade etmektedir.⁹³ Onun bu ifadelerinden, Kur'an'ı tefsir konusunda bir çekince hali içerisinde olduğunu anlıyoruz. Benzer ifadeleri, İbn Dureyd'den yaklaşık bir asır önce vefat etmiş olan ünlü Arap dil bilimcisi Esmâî (Ö. 216/831) için de kullanan İbn Dureyd, onun pek çok Kur'an kelimesi hakkında görüş bildirmekten kaçındığını eserinde zikreder.⁹⁴ Bu durum, Esmâî'nin Kur'an tefsiri ve hadisle meşgul olmayı çok tehlikeli bulmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁵ Bu tutumun, aradan bir asır geçmesine rağmen az da olsa İbn Dureyd'in üzerinde ve yaşadığı dönemde hala etkisini devam ettirdiğini söyleyebiliriz.

C- Kur'an İlimleriyle İlgili Nakilleri

İbn Dureyd, Kur'an ilimleriyle ilgili eserinde pek çok bilgi sunmaktadır. Kelimelerden müteşabih olanlarını yorumlamıştır. Müellif, onların kimi zaman vücühuna değinmekte, kimi zaman garib ve müphem olanları açıklamakta, muarrab olanlara atıfta bulunmakta ve pek çok yerde kıraat farklılıklarını ortaya koymaktadır.

1- Müteşabih kelimeleri açıklaması: Birçok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini tayin edebilmek için haricî bir delile ihtiyacı olan ayetlere müteşabih ayetler denilmektedir.⁹⁶ Müfessirlerin ekseriyeti bu türden ayetleri tefsir etme yoluna gitmişlerdir. İbn Dureyd de pek az olmakla birlikte bazen ayetlerde geçen müteşabih kelimeleri tefsir etmiş çoğu zaman da onları tefsir etmekten kaçınmıştır.

Örnek 1: Müellif, Burûc suresinde geçen "Levh-i Mahfûz"⁹⁷ü tefsir etmekten kaçınmış ve bu ifade ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: "Biz bunun künhüne ve özelliklerine vakıf olamadığımız gibi ne olduğu konusunda bir cevazımız da olamaz. Bu konuda söylenecek söz, Kur'an'a ve lügate sığınmaktır."⁹⁸

91 "فَالرَّبُّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ إِنَّكَ الْأَكْثَرُ النَّاسُ تَلَاةً أَيَّامٍ إِلَّا زَمْرًا..." "Rabb'im! Dedi: 'Bana bir delil göster!' O da: 'Senin delilin insanlarla işaretleşme hariç üç gün konuşmamandır...'" 3/41.

92 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 325.

93 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 156. Müellifin bu tür yaklaşımları için bkz. II., 140, III., 219.

94 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 172, III., 146, 434, 435, 437, 465, 483.

95 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 153.

96 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 128.

97 "فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ" "*Levh-i Mahfuz'da*" 85/22.

98 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 194.

Örnek 2: İbn Dureyd, Hakka suresinde geçen, Allah'a nispet edilen ve sağ el anlamına gelen “بِيْن” kelimesini⁹⁹ Ebû Ubeyde'den naklederek ‘kuvvet’ anlamına geldiğini ve Zümer suresindeki ayette¹⁰⁰ de aynı manada kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁰¹

Örnek 3: Ruh konusunda çekimser kalan İbn Dureyd, ruhun ne olduğu konusunda kişinin herhangi bir tefsiri öncelemedesinin gereksiz olduğunu zira ayette: “Sana ruh'tan soruyorlar, de ki: ‘Ruh Rabb'im'in emrindedir, ondan size pek az ilim verildi.’”¹⁰² buyrulduğunu, bu konuda ilim ehline sorulduğunu, onların da ‘Allah’ın kapalı bıraktığını ben de kapalı bırakıyorum.’ dediklerini ifade eder.¹⁰³

2- Ayetlerdeki müphemliği açıklaması: Kur’anda kimi veya neyi karşıladığı bilinmeyen, anlamı kapalı olan ism-i mevsuller, ism-i işaretler, zamirler, cins isimler, belirsiz yer ve zaman zarfları, belirsiz miktar bildiren kelimelere mübhemâtu'l-Kur’an denilir.¹⁰⁴ İbn Dureyd, Kur’an kelimelerinin manalarını beyan ederken kimi zaman onlardaki müphemliği verdiği bilgilerle gidermiştir.

Örnek 1: Müellif, “حضور” kelimesinin Yemen’de bir yer olduğunu, Enbiya suresinde geçen “Onlar bizim baskınımızı hissettiklerinde, **oradan** kaçmaya koyuluyorlardı.”¹⁰⁵ ayetinde ifade edilen, insanların kendisinden kaçtıkları yerin Hadûr isimli yerleşim yeri olduğunu ve Allah’ın bu yerin sakinlerine Şuayb bin Zî Mehem’i peygamber olarak gönderdiğini, onların da bu peygamberi öldürdüklerini zikretmek suretiyle ayette geçen müphem mekanı ve müphem kişileri açığa çıkarmıştır.¹⁰⁶

Örnek 2: İbn Dureyd, Zuhruf suresinde “Bu Kur’an, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?’ dediler.”¹⁰⁷ şeklindeki ayette geçen iki şehirdeki ‘büyük adam’ ifadesinden kastedilenin Velid bin Muğîre ve Ahnes bin Şerik olduğunu belirterek ayetteki müphem şahısları açıklamıştır.¹⁰⁸

Örnek 3: Yine “خصم” kelimesinin üzerinde duran müellif, Sâd suresinde “Bir de **davacıların** kıssası geldi mi sana? Hani mihraba ulaşmışlardı.”¹⁰⁹ şeklinde ifade edilen ayette geçen “davacılar/الخصم” kelimesinin Hz. Davud’a gelen ve kendisinin onlardan çekindiği melekler olduğunu beyan etmek suretiyle ayetteki müphem

99 “لَاخِدْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ” “Muhakkak biz onu **kuvvetle** yakalardık.” 69/45.

100 “وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ” “Allah’ı hakkiyla takdir edemediler. Hâlbuki bütün yer kıyamet günü O’nun avucundadır. Gökler de **kuvvetle** dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından münezzehtir.” 39/67.

101 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 181.

102 “وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا” İsrâ 17/85.

103 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 147.

104 Mustafa Özel, *Kur’an ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2006), ss. 117-118.

105 “فَلَمَّا أَحْسَبُوا أَنَّنَا إِذَا هُمْ مِّنْهَا يَرْكُضُونَ” 21/12.

106 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 136.

107 “وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ” 43/31.

108 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 221.

109 “وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخُسُفِ إِذْ تُسَوِّرُوا الْجُرَابَ” 38/21.

davacı kimseleri açıklamıştır.¹¹⁰

3- Kelimelerin vücûhunu beyan etmesi: Bir kelimenin bir ayette ifade ettiği mana, yine aynı kelimenin diğer ayetlerde ifade ettiği anlamların farklı olmasına “vücûh” denilmektedir.¹¹¹ Kur'an kelimeleri ile ilgili önemli bir bilgi birikimine sahip olduğu anlaşılan İbn Dureyd, eserinde bazen ayetteki kelimenin diğer ayetlerde hangi anlamda geçtiğine değinmiştir.

Örnek 1: Müellif, “din” kelimesinin, Allah'ın gönderdiği ve İslam'ı ifade etmek üzere “millet” anlamının yanı sıra Yusuf suresinde “kanun/düzen”,¹¹² Fatiha suresinde ise “ceza/karşılık”¹¹³ manalarına da geldiğini ifade etmektedir.¹¹⁴

Örnek 2: Ayetlerde geçen “Furkan” kelimesi ile ilgili olarak İbn Dureyd, bu kelimenin Kur'anda farklı yerlerde kullanıldığını ifade ettikten sonra onun, Furkan suresindeki ayette “Kur'an”¹¹⁵, Enfal suresindeki ayette “yardım”¹¹⁶, anlamına geldiğini belirtmiş ve ayet zikretmeksizin kelimenin “burhan” manasının da olduğunu ve bunun, müellife ait olan *‘Kitabu Lüğâti’l-Kur’an* adlı eserde anlatıldığını söylemiştir.¹¹⁷

Örnek 3: Yine İbn Dureyd, “za'm” kelimesinin, Tegâbun suresindeki ayette¹¹⁸ ‘batılı gerçek kabul etmek’ ve Yusuf suresindeki ayette¹¹⁹ de ‘kefil’ şeklinde iki farklı anlamda kullanıldığını ifade etmiştir.¹²⁰

4- Kelimelerin muarrablığını açıklaması: Arap olmayanların herhangi bir mana için koydukları lafzı Arapların da aynı anlam amacıyla kullanmalarına “muarrab” denir. Kur'anda Arapça kelime olup olmadığı konusu âlimler tarafından tartışılmıştır. Bir kısmı, Kur'anda yabancı kelimelerin olamayacağını iddia ederken diğerleri ise Kur'anda yabancı kelimelerin bulunduğunu ve bulunmasının da doğal olduğunu ifade etmişlerdir.¹²¹ Bir dilci olarak İbn Dureyd'in, eserinden öğrendiğimize göre Kur'anda Arapça olmayan kelimelerin mevcudiyetini kabul ettiğini anlıyoruz. Müellifin, kimi zaman kelimenin aidiyeti mevzu bahis olduğu yerde

110 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 227.

111 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 184.

112 “...كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِأَخِي أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ...” “...İşte Yusuf'a böyle bir tuzak öğrettik, yoksa kralın düzenine göre kardeşini tutamayacaktı. Ancak Allah'ın dilemesi hariç...” 12/76.

113 “مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ” “Ceza/karşılık verme gününün maliki.” 1/4.

114 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 305-306.

115 “بَتَّارِكِ الْوَيْدِيِّ نَزَلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَمِيهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا” “Kur'an'ı âlemlere uyarıcı olsun diye kuluna indiren ne yücedir.” 25/1.

116 “...إِن كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّنْزِيلِ فَالْحَمْدُ لِلَّهِ...” “...Allah'a ve iki topluluğun karşılaştığı günde yardım etme gününde kulumuza indirdiğimize inanıyorsanız...” 8/41.

117 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 400.

118 “زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا هَلْ بَلَى وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذَكَرَ اللَّهُ لَكُمْ يُبْسِرُ” “İnkâr edenler diriltilmeyeceklerini za'mettiler. De ki: 'Kesinlikle Rabb'im'e and olsun ki diriltileceksiniz de sonra yaptıklarınıza size bildirilecektir. Bu Allah'a kolaydır.’ 64/7.

119 “قَالُوا تَفْضُ صَوَاعِ الْمَلِكِ وَلَنْ جَاءَ بِهٖ حِمْلٌ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ” “Dediler ki: 'Hükümdarın su tasını kaybettik, kim onu getirirse, bir deve yükü vardır ve ben buna kefilim.’” 12/72.

120 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 7.

121 Hüseyin Yaşar, *Kur'anda Anlamı Kapalı Ayetler*, (İstanbul: Beyan Yayınları, trs), ss. 161-162.

“Kur’an’da Arapların tanıdıkları kelimelerle kendilerine hitap edildiği”¹²² şeklindeki ifadesinden anladığımızı göre Kur’an, Arapların tanımadığı kavramları kullanmamıştır. Dolayısıyla muarrablık ancak Kur’an’dan önce Arap diline girip ona yerleşmesiyle oluşmuş ve kullanımı yaygınlaştığı için Kur’an onların aşına olduğu bu kelimeleri kullanmıştır. Yoksa Kur’an, söz konusu kelimeleri Arapçalaştırmamıştır.

Örnek 1: Müellif, Kur’an’da sadece bir yerde geçen “يَبْتَأِرُ” kelimesinin¹²³ Farsça olduğunu beyan etmiştir.¹²⁴

Örnek 2: İbn Dureyd, Kur’an’da birkaç defa geçen “الطُّورُ” kelimesinin¹²⁵ bir dağ ismi olduğunu söyleyenlerin yanında, onun Süryanca kökenli bir kelime olup bu dilde dağ kelimesinin karşılığı olduğunu ifade edenlerin de bulunduğunu, bu kelimenin bazı dillerde “الطيرة” şeklinde kullanıldığını zikretmiştir.¹²⁶

Örnek 3: Yine İbn Dureyd, ‘nasip, pay’ gibi anlamlara gelen “فِطْنٌ” kelimesinin¹²⁷ kökenini bildirmemekle birlikte bu kelimenin Arapça orijinli bir kelime olduğunu zannetmediğini ifade etmektedir.¹²⁸

5- Ayetlerdeki Garib Kelimeleri Açıklaması: Kur’an’da yer alan, fakat kullanımı yaygın olmayıp anlamını ancak belirli bir kültür ve birikime sahip olanların bilebildiği ya da sözlük yardımı olmaksızın manası bilinmeyen kelimelere “Garib”, bunlarla uğraşan ilme de “Garibu’l-Kur’an” denir.¹²⁹ Kur’an’da bu tür kelimelerin adedi yüzleri bulmaktadır. Bir sözlük müellifi olarak İbn Dureyd, ayetlerde yer alan bu tür kelimeleri açıklayarak onlardaki garibliği gidermiştir.

Örnek 1: Müellif, Rahman suresinde geçen “وَرْدَةٌ”¹³⁰ kelimesinin kırmızı renk anlamına geldiğini ifade ederek kelimedeki garibliği gidermiştir.¹³¹

Örnek 2: “غَسَقٌ” fiilinin, yaradan sarı suyun akması anlamını ifade ettiğini belirten müellif, Sâd suresinde geçen “غَسَّاقٌ” kelimesinin¹³² de ‘cehennem ehlinin içeceği su’ şeklinde tefsir edildiğini söyleyerek kelimedeki garabeti gidermiştir.¹³³

Örnek 3: İbn Dureyd, Zâriyat suresinde geçen “أَيْدٍ” kelimesinin¹³⁴ kuvvet/kudret anlamına geldiğini ifade etmek suretiyle kelimenin anlaşılmasına engel olan

122 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 14; III., 308.

123 Al-i İmran 3/75.

124 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 258.

125 Bakara 2/63, 93; Meryem 19/52; Taha 20/80; Tûr 52/1; Tin 95/2.

126 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 376.

127 Sâd 38/16.

128 İbn Dureyd, *Cemhere*, I., 108.

129 Özel, *Sözlük*, s. 62.

130 “فَيَا أَيُّهَا النَّبِيُّ انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ” “Sema yarıldığı, yağ gibi kırmızılaştığı vakit.” 55/37.

131 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 258.

132 “هَذَا فَلْيُدْفُوهُ خَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ” “İşte bu, tatsımlar bakalım onu, kaynar su ve irin” 38/57.

133 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 36.

134 “وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ” “Semayı da kudretle/kuvvetle bina ettik elbette onu genişletiyizdir de.” 1/47.

garibliği gidermiştir.¹³⁵

6- Kıraat Farklılıklarını Beyan etmesi: Kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve irab bakımından meydana gelmiş olan değişikliğe kıraat denilmektedir.¹³⁶ Ayetlerdeki kelimelerin kıraat farklılıklarını bilmek, söz konusu kelimelerin manalarının anlaşılmasında büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Bu bakımdan tefsir ilminde kıraat meselesi mühim bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla bu gerçeğin farkında olan İbn Dureyd'in, eserinde pek çok Kur'an kelimesinin kıraat farklılıklarını zikrettiğine şahit oluyoruz. Onun, ele aldığı yaklaşık beş yüze yakın ayetin yarısından fazlasının kıraat farklılıklarını belirttiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Müellif, kimi zaman okuyanı belirtmeksizin 'okundu', kimi zaman da şahıs ismi belirtmek suretiyle 'okudu' şeklinde¹³⁷ kıraat farklılıklarını dile getirmektedir.

Örnek 1: Müellif, Şuara suresinde geçen "فَارِهَيْنَ" kelimesinin¹³⁸ bu şekilde okuyan kimsenin 'yaptığı işte mahir olan kimseler' manasını kastettiğini; diğer taraftan "فَرِهَيْنَ" şeklinde okuyan kimsenin de 'genişletenler' anlamını ifade ettiğini belirtmiş ve böylece kelimenin kıraat farklılığının manadaki değişikliğini ortaya koymuştur.¹³⁹

Örnek 2: Yine Neml suresindeki "سَبَاءٍ" kelimesinin¹⁴⁰ okunuşu ile ilgili müellif şu açıklamayı yaparak okunuştaki farklılıkların manadaki değişikliğe neden olduğunu ortaya koymuştur: " Bu kelime uzatılarak "سَبَاءٍ" şeklinde ve uzatılmadan "سَبَا" şeklinde okunmuştur. Kelimeyi uzatarak/çekerek okuyan bir erkek ismini kastetmişken, uzatmadan/çekmeden okuyan kişi de bir kabile ismini kastetmektedir."¹⁴¹

Örnek 3: İbn Dureyd, bazen kelimenin okunuşu ile ilgili yanlışlıklara da değinmiş ve doğrusunun nasıl olduğunu beyan etmiştir. Nitekim o, Rahman suresinde geçen "عَبْقَرِيٍّ" kelimesinin¹⁴² okunuşu ile ilgili olarak Araplara, tanıdıkları kelimelerle hitap edildiğini ve kelimeyi "أَعْبَقَرِيٍّ" şeklinde okuyan kimsenin hata ettiğini zira kelimenin bu vezinde olması durumunda onun cemi/çoğul gelmesinin mümkün olmadığını söylemiştir.¹⁴³

Sonuç

Arap diliyle gönderilen vahyin anlaşılması için, inişinden itibaren Müslü-

135 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 246.

136 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 102.

137 Müellifin eserinde kıraatlerini zikrettiği isimler şunlardır: İbn Abbas (I., 278), Hz. Aişe (II., 139), Ebû Amr, Mücahid (I., 257), Muhammed bin Amr zuş-Şâme (I., 270), Hamid bin Kays (I., 274).

138 "وَتَنجُونَ مِنَ الْجِبَالِ الَّتِي نُبِئْنَا بِهَا" "Dağlardan mahir bir şekilde evler yapıyordunuz." 26/149.

139 İbn Dureyd, *Cemhere*, II., 404.

140 "فَمَكَتْ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطتُ بِمَا لَمْ أَحِطُ بِهِ وَجئتُكَ مِنْ سَبَاٍ بَنِي بَقِينٍ" "Çok geçmeden (Hüdhüd) gelip: 'Ben, dedi, senin bildiğimin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim.'" 27/22.

141 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 205.

142 "مُتَكَبِّرِينَ عَلَى زُرُوفٍ حُضِرٍ وَمُعَبَّرِيٍّ حِسَانٍ" "Yeşil yastıklara ve çarpıcı güzellikteki döşeklere yaslanırlar." 55/76.

143 İbn Dureyd, *Cemhere*, III., 308.

manlar daima bir çaba içerisine girmişlerdir. Özellikle Arapça'nın safiyetini kaybetmesiyle ortaya çıkacak olan Kur'an ve hadisleri anlayamama endişesi, onları dil ile meşgul olmaya zorlamış; bu çerçevede sarf ve nahiv çalışmalarına paralel olarak sözlük çalışmaları da ivme kazanmıştır. Halil b. Ahmed'den sonra yeni bir metotla Arapça'nın ikinci sözlüğünü telif eden İbn Dureyd de bu sahada çalışan söz sahibi bir dil âlimi olmuştur.

Sözlüklerin ihtiva ettikleri bilgilerin doğruluğu genellikle Kur'an'la test edildiği için muhtevalarında ayetlerin tefsirine dair pek çok bilgi barındırmaktadırlar. *Cemheretü'l-Luga* adlı eser de bu metotla kaleme alındığı için içerisinde epeyce Kur'an kelimesi tefsir edilmiştir. Müellif, eserinin sözlük olması hasebiyle ayetlerin icmali manasını vermek yerine ele aldığı kelimenin anlamını vermekle yetinmiştir. Bu bağlamda İbn Dureyd'in tevil kavramı yerine tefsir kelimesini tercih etmesi oldukça manidardır. *Cemhere*'de ele alınan ayetlerin sayısı beş yüzü bulmaktadır. Müellif, kelimeleri dirayet ve rivayet metotlarının her ikisini kullanmak suretiyle tefsir etmiştir. Onun rivayet konusunda en çok nakilde bulunduğu ve ilmüne güvendiği ilim adamı Ebû Ubeyd'dir. Dirayet metodunda filolojiye, kendi reyine ve şiire oldukça ağırlık veren İbn Dureyd, Kur'an ilimleri yönüyle de ayetlere değinmiş; müteşabihler konusunda çekimser bir tavır takınmış ve onları tefsir etmekten uzak durmaya gayret etmiştir. Ayrıca ayetlerdeki garibliği, muarrablığı ve mübhematı açıklamış ve ele aldığı pek çok Kur'an kelimesinin kıraatini vermekle birlikte yer yer farklı okunuşların manaya delaletine de değinmiştir. Bu bakımdan eser, önemli ölçüde kıraat bilgisi ihtiva etmektedir.

Küçük hacimli ve zengin muhtevaya sahip filolojik bir tefsir olarak da niteleyebileceğimiz Cemhere, ne yazık ki tefsir sahasında hak ettiği ilgiyi bulamamıştır. Bunun sebepleri arasında, eserde kullanılan metot ve müellif hakkında ortaya atılan asılsız iddialar olduğunu söyleyebiliriz.

Ek-1: *Cemheretü'l-Luga*'da Kullanılan Ayetler

I. Cilt

s. 14 19/74 وَأَنَّا 15 19/89 إِذَا 16 51/47 أَيْدٍ 17 29/61 بِأَفْكَوْنَ 51/9 يُؤْفَكُ 19/83 أَرَّا 2113/39 ,6/92 ,3/7 أَمْ 21/92 ,16/120 ,2/143 أُمَّة 23 12/86 بَنِي 101/4 الْمُتَنَبُّوتُ s. 25 38/32 حَبَّ 30 56/5 بَنَسَا 42 53/9 اللات 37/103 وَتَلَّه 43 14/26 اجْتَنَنْتُ 78/14 نَجَاجَا s 47 ,39 ,56/13 تَلَّه 40; s. 50 11/108 مَجْدُوذٍ s. 58 3/35 مُحَرَّرًا s. 59 3/152 حَسَّوْنَهُمْ s. 65 85/4 الأَخْدُوذُ s. 73 يَصْدُوْنَ 43/57; s. 74 107/2 بَدَعُ s. 77 19/96 وَوَدَّا s. 79 16/69 وَوَدَّا s. 95 15/26 مَسْئُونٍ 7/40 سَمَّ s. 101 فَضًّا 51/29 فَصَكَّتْ 18/64; s. 106 81/24 صَنِينَ 20/22 اَضْمَمُ s. 107 83/1 لِلْمُطَفِّفِينَ s. 108 ,38/16 وَطَنَا 2/265 فَطَلَّ s. 111 38/6 آلِهَتِكُمْ s. 115 50/15 أَفْقَبِينَا s. 117 90/13 فَكَّ s. 120 37/49 مَكْكُونٌ s. 137 12/51 حَصَّصَ s. 152 7/20 وَسُوسَ s. 156 33/26 صَبَّاصِيهِمْ s. 171 19/11 ,16/68 أَوْجِي s. 172 الْحَوَاتِيَا s. 181 6/46; s. 174 2/255 بُوْدُوهُ s. 176 11/27 رَأَى s. 177 11/71 وَرَاءَ 19/74 رُبِّيَا s. 178 20/58 سَوَى s. 181 70/16 لَيْسَتَوَى s. 183 33/26 صَبَّاصِيهِمْ s. 184 70/18 فَأَوْعَى 69/12 وَوَاعِيَةً s. 185 20/121 غَوَى s. 186 16/48 فَلَيْبَتَكُنَّ s. 191 33/53 إِنَّا s. 193 69/19 هَاؤُمُ s. 194 7/139 مَتَّبَرٌ s. 196 4/119 فَلَيْبَتَكُنَّ s. 197

Hüseyin Yaşar, *Kur'an'da Anlamı Kapalı Ayetler*, (İstanbul: Beyan Yayınları, trs).
Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev.: Azmi Yüksel-Rahmi Er, (Ankara: İmaj yay., 1993).
İbn Nedim, *el-Fihrist*, (Mısır: Dâru'l-Marife, trs.).
İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: TDV. Yayınları, 1997).
Mustafa Özel, *Kur'an ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006).
er-Razî, Fahreddin bin Allâme Ziyaeddin Ömer, *Tefsir-i Kebir/Mefatihü'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım ve arkadaşları, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992).